

**АНАРХІСТКИ МАРІЯ (МАРУСЯ) НИКИФОРОВА
ТА ГАЛИНА (АГАФІЯ) КУЗЬМЕНКО:
ГЕНДЕРНИЙ ПЕРСОНАЛІСТИЧНИЙ ВИМІР
РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ 1917–1921 РР.**

Митрофаненко Юрій Станіславович,
*кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри теорії
і методики середньої освіти
КЗ «Кіровоградський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти
імені Василя Сухомлинського»
mitrofanenko77@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5371-3918*

Метою дослідження є порівняльний аналіз особистостей Марії (Марусі) Никифорової та Галини (Агафії, Гандзі) Кузьменко в контексті подій Української революції 1917–1921 рр. Ці жінки були впливовими особистостями в українському анархістському русі в 1917–1919 рр. Доля кожна із них по-своєму пов'язала із Нестором Івановичем Махном – оригінальною та колоритною особистістю Української революції, засновником та командиром «Партизансько-повстанської української армії ім. Н. Махна». Предмет дослідження – персоналістичний вимір доби Української революції 1917–1921 рр. Публікація є частиною гендерних студій української історіографії. Актуальність статті зумовлена недостатньою увагою до цього напрямку серед дослідників періоду визвольних змагань. Іншим завданням публікації є привертання уваги до маловідомих або не досить опрацьованих джерел: мнемінічних, усних, візуальних, які стосуються гендерних студій революційного періоду 1917–1921 рр. Також на меті – спростування міфів та фейків, пов'язаних із цими жінками, особливо коли йдеться про Марусю Никифорову.

Методи. Заявлена мета статті зумовила підбір методичних оптик, застосованих для розв'язання зазначених завдань. Головним є гендерний підхід, який буде застосовано для аналізу політичної та військової діяльності цих особистостей; мотивації ухвалених ними рішень, що нерідко опиняється поза увагою дослідників. Також буде застосовано територіальний метод дослідження. Фокус дослідження буде спрямовано на терени Центральної України в період 1918–1919 рр. Саме цей мікрорегіон Правобережжя, межами якого нами визначено на заході – річка Синюха, на Сході – Дніпро, на півночі – Рось, на півдні – Південний Буг, – відіграв важливу роль у житті цих жінок у добу визвольних змагань.

Іншим важливим методом дослідження є компаративістика. Цей підхід буде застосовано для порівняння життєвого шляху цих персоналій у революційний період, порівняльного аналізу їхнього світогляду. Під час аналізу джерел використовуватиметься критичний метод, методики усної історії. Для аналізу літературних джерел буде застосовано міждисциплінарний інструментарій: деконструкція джерел та прийоми історичної герменевтики.

Результати. Проаналізовано джерела: писемні, усні, візуальні, літературні, що стосуються особистостей М. Никифорової та Г. Кузьменко, а також їхньої ролі в історії українського анархістського руху за умов революційного періоду 1917–1921 рр. Висвітлено особливості світогляду, діяльності, мотивації ухвалених ними рішень та впливу цих жінок на особистість Нестора Махна. Спростовано недостовірну інформацію, що стосується цих особистостей. З'ясовано місце та значення цих персоналій в історії українського анархістського руху періоду визвольних змагань 1917–1921 рр.

Висновки. Гендерні студії залишаються цікавим інтелектуальним майданчиком української історіографії. А революційна доба 1917–1921 рр. має ще чимало яскравих постатей жіночої статі, які можуть стати об'єктом досліджень істориків, що сприятиме об'єктивному погляду на роль жінки в історії революційного періоду. Також сподіваємося, що наше дослідження знайде відгук у фахівців та поживить інтерес до гендерної проблематики в українській історіографії періоду визвольних змагань.

Ключові слова: гендерні студії, Українська революція, Центральна Україна, анархізм, Нестор Махно, Марія Никифорова, Галина Кузьменко, компаративістика, его-документи.

MARIA (MARUSYA) NIKIFOROVA AND GALINA (AGAFIA) KUZMENKO: ANARCHIST WOMEN IN THE REVOLUTIONARY EVENTS OF 1917–1921

Mytrofanenko Yurii Stanislavovych,
*Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the Department
of Theory and Methods of Secondary Education,
Kirovohrad Regional Institute of Postgraduate
Pedagogical Education named after Vasyl Sukhomlynsky
mitrofanenko77@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5371-3918*

Purpose. The purpose of the article is a comparative analysis of the personalities of Maria (Marusi) Nikiforova and Galina (Agafia) Kuzmenko. These women were influential personalities in the Ukrainian anarchist movement in 1917–1919. Fate, each in its own way, connected them with Nestor Ivanovich Makhno – an original and colorful personality of the Ukrainian revolution, the founder and commander of the Insurgent-Partisan Ukrainian Army by N. Makhno.

Our research will be a part of gender studies of Ukrainian historiography, due to insufficient attention to this dimension among researchers of the period of liberation struggles. Also, the task of the article is to draw attention to little-known or insufficiently developed sources: mnemonic, oral, visual, which relate to gender studies of the revolutionary period 1917–1921. Another task is to refute myths and fakes related to these women, especially when it comes about Marusya Nikiforova.

Methods. The stated purpose of the article led to the selection of methodical optics applied to the analysis of the issues of the publication. The main thing is the gender approach, through the prism of which the actions of these individuals and the motives of the decisions they made will be considered, which is often overlooked by researchers. The territorial research method will also be applied. Special attention will be paid to the part of Central Ukraine in the period 1918–1919. It is this micro-region of the Right Bank, whose borders are crossed by the Sinyukha River in the west, Dnipro – in the East, Ros – in the North, Southern Bug – in the South – played an important role in the lives of these women in the above-mentioned period.

Another important research method is comparative studies. We will use it to compare the life path of these personalities in the studied period. The oral history method will be used to analyze the sources; during the analysis of Halyna Kuzmenko's diary, methods of source deconstruction and historical hermeneutics. An interdisciplinary toolkit will be used to analyze literary sources.

Results. Sources were analyzed: written, oral, visual, literary, relating to the personalities of M. Nikiforova and H. Kuzmenko and their role in the history of the Ukrainian anarchist movement under the conditions of the revolutionary period of 1917–1921. With the help of the comparative method, the features of the worldview, activity, and motivation of approval were examined decisions made by these individuals and their impact on the personality of Nestor Makhno. Inaccurate information related to these individuals has been refuted. The place and significance of these individuals in the history of the Ukrainian anarchist movement during the liberation struggle of 1917–1921 has been clarified.

Conclusions. Gender studies remain an interesting intellectual platform of Ukrainian historiography. And the revolutionary era of 1917–1921 still has many bright female personalities who can become an object and subject of research for professional historians, which will contribute to an objective view of the role of women in the history of the revolutionary period. We hope that our research will contribute to the renewal of interest in gender issues in Ukrainian historiography.

Key words: gender studies, Ukrainian revolution, Central Ukraine, anarchism, Nestor Makhno, Maria Nikiforova, Galina Kuzmenko, comparative studies, ego-documents.

1. Вступ

Роки революції та визвольних змагань 1917–1920-х рр. дали шанс увійти в історію найрізноманітнішим та найколеритнішим особистостям, які, можливо, за інших умов ніколи б не потрапили до її анналів. Бурхлива, непередбачувана, жорстока епоха карколомних трансформацій у суспільстві породжувала своєрідних особистостей: несамовитих, рішучих, сміливих, безжальних та безкомпромісних. Українські жінки також не лишалися осторонь цих процесів. У революційну добу навіть виник цілий феномен-бренд «загін Марусі» (Улянич, 1994; Митрофаненко, 2005: 135–154; 2018: 95–147). Під цим іменем

діяло декілька повстанських загонів, очолюваних жінками. Ідентифікувати кожну з них історикам так і не вдалося. Проте найбільш відомими були дві – Марія Григорівна Никифорова та Олександра (Маруся) Соколовська – героїня роману В. Шкляра «Маруся».

Іншою відомою жінкою революційної доби була Галина (Агафія) Кузьменко – дружина Нестора Махна. Загалу вона відома насамперед як дружина харизматичного українського анархіста, однієї з найколеритніших постатей українського руху. Однак діяльність самої Галини Андріївни Кузьменко, яка в 1919–1920 рр. намагалася українізувати махновський рух, який українським був

лише територіально, але аж ніяк не світоглядно, також може становити інтерес для дослідників. Г. Кузьменко залишила цікавий щоденник, який дозволяє з'ясувати цікаві нюанси та деталі анархістського руху, а також поглянути на перипетії повстанського життя жіночим поглядом.

Історики не оминули увагою цих колоритних жінок-анархісток. Особистість Марії Никифорової згадується в дослідженнях Владислава Верстюка (Верстюк, 1993), Валерія Волковинського (Волковинський, 1994), Володимира Чопа (Чоп, 1998), Ігоря Лимана (Лиман, 2018), Володимира Уляничу (Улянич, 1994), Михайла Ковальчука (Ковальчук, 2015: 304, 445), Юрія Митрофаненка (Митрофаненко, 2005, 2018), Юрія Котляра (Котляр, 2021). В. Верстюк пише про неї в контексті досліджень махновського руху, використовуючи інформацію зі спогадів Віктора Белаша, упорядкованих його сином, та Володимира Антонова-Овсієнка (Верстюк, 1998: 24–26). М. Ковальчук згадує М. Никифорову, аналізуючи події російсько-української війни 1917–1918 рр. на теренах України (Ковальчук, 2015: 312, 313, 329). В. Чоп є автором першої монографії, яка стосується жінки-анархістки. Попри окремі цікаві деталі з історії життя М. Никифорової, ця праця містить деякі неперевірені факти, крім того, цій монографії бракує репрезентативної джерельної бази (Чоп, 1998).

Найбільш змістовно та об'єктивно біографія М. Никифорової представлена у дослідженнях Юрія Митрофаненка. Одна із публікацій присвячена порівняльному аналізу особистостей Н. Махна та М. Никифорової (Митрофаненко, 2005: 135–154). Інша стосується історії перебування одіозної анархістки на теренах Центральної України як союзниці більшовиків у боротьбі за встановлення советської влади в Єлисаветграді (Митрофаненко, 2018: 95–147). Намагання встановити в місті анархо-комуністичну диктатуру спричинили масовий організований виступ містян, що увійшов в історію під назвою єлисаветградське «Народне повстання», яке завершилося поразкою більшовиків та анархістів (Митрофаненко, 2018: 95–147).

Особистості М. Никифорової (Марусі) стосуються краєзнавчі розвідки Володимира Боська (Босько, 1993), Віталія Постолатія (Постолатій, 2002), Федіра Шепеля (Шепель, 2014: 166–172), Максима Сінченка (Сінченко, 2018: 147–163). У приватній колекції В. Постолатія вдалося виявити світліну з автографом М. Никифорової, який вона подарувала невідомій жінці зі словами: «Не поминайте лихом! М. Никифорова».

Серед літературних джерел варто відзначити твори відомих письменників та літераторів: Юрія Яновського та Григорія Гусейнова (Гусейнов, 2007; 2017; Яновський, 2018: 21–95). Підходи до образу М. Никифорової в них виявилися різними.

Якщо Ю. Яновський об'єктивно відтворив події «Народного повстання» в Єлисаветграді, то Г. Гусейнов ідеалізує та романтизує особистість М. Никифорової і, на жаль, продовжує використовувати неперевірені і давно спростовані дослідниками факти з біографії М. Никифорової (Гусейнов, 2007; 2017). А от образ Г. Кузьменко Г. Гусейнов відтворив більш об'єктивно (Гусейнов, 2017). Багато цікавої інформації про стосунки Г. Кузьменко та Н. Махна містить праця Г. Верьовки та В. Яланського «Нестор і Галина», написана на значному матеріалі усної історії з використанням багатого ілюстративного матеріалу (Яланський, Верьовка, 1999).

Джерельна база дослідження різноманітна: актові джерела – це матеріали фондів Державного архіву Кіровоградської області зі згадками про повстання єлисаветградців проти загону анархістки М. Никифорової; газетні матеріали (Дакіро, ф. 1, оп. 17, спр. 9). З його-документів варто виокремити мемуари Нестора Махна та Віктора Белаша зі згадками про М. Никифорову; цікаві спогади Юрія Горліса-Горського про світогляд Г. Кузьменко (Махно, 1993; Белаш, 1993; Горліс-Горський, 2006). На увагу заслуговує щоденник Г. Кузьменко, який дає інформацію про жіночий побут на рейд махновців тилами червоних взимку 1920 р. (Хмара, 2005: 94–110). Світлин жінок-анархісток того періоду збереглося небагато, але виявлені підкреслюють оригінальну зовнішність учасниць анархістського руху періоду Української революції (Верьовка, Яланський, 1999).

Також серед мешканців Центральної України дослідниками виявлено чимало усного наративу про Марусю (Марію Никифорову) та Галину Кузьменко (Н. Бокій, Л. Куценко, 1994: 140; Г. Гусейнов, 2007; 2017). Ім'я Марусі згадується в контексті збройного конфлікту з єлисаветградцями в березні 1918 р., а спогади про Г. Кузьменко стосуються 1919 р., особливо липня–серпня 1919 р. У той період на теренах Центральної України перебував Н. Махно, а в липні 1919 р. відбулося їхнє весілля, інформація про яке й досі на рівні легенд побуває серед мешканців цього краю.

Отже, джерельна база різноманітна, цікава та репрезентативна, а історіографія проблематики є непоганим майданчиком для дискусій стосовно діяльності цих колоритних особистостей.

2. Марія (Маруся) Никифорова

Згідно з інформацією з картотеки Департаменту поліції, Марія Григорівна Никифорова народилася в 1889 (або 1890 р.) у селі Печеніково Стародубського повіту Чернігівської губернії у селянській сім'ї (Митрофаненко, 2018: 95). Дані про місце її народження у селі Пологи Катеринославської губернії, яку використовують В. Чоп та Г. Гусейнов, не підтверджується джерелами

(Чоп, 1998; Гусейнов, 2007; 2017). На початку ХХ ст. у 1903 році М. Никифорова долучилася до анархістського руху. В період 1905–1907 рр. хиталася у симпатіях між есерами та анархістами, а пізніше таки схилилася до безвладної ідеології останніх. М. Никифорова зарекомендувала себе як один з керівників організації, яка під час терористичних експропріацій перевдягалася в чоловічий одяг та діяла під псевдонімом «Володя». Ймовірно, що саме це стало підставою для появи чуток про її ймовірне гермафродитство (Митрофаненко, 2005: 135–154).

У 1907 р. М. Никифорову була заарештована за звинуваченням у вбивстві пристава та численних експропріаціях. Судді винесли вирок – невизначений строк каторжних робіт. Покарання вона відбувала в Москві, у Бутирській в'язниці. Життя Никифорової в період 1903–1918 рр. було бурхливим та насиченим на події. Із перебуванням М. Никифорової у в'язниці пов'язана друга згадка про її гермафродитство. Вона ґрунтується на спогадах однієї із співкамерниць Марусі. Однак аналіз цих свідчень ставить під сумнів їхню правдоподібність, на нашу думку, вони не дають відповіді на питання, чи насправді йдеться про М. Никифорову чи про якусь іншу жінку (Митрофаненко, 2005: 97).

У 1909 р. вона тікає з в'язниці. Потім перебирається до Франції. Є інформація, що на еміграції в Парижі М. Никифорова займалася скульптурою та живописом у студіях самого Огюста Родена. В. Чоп, розвиваючи тему гермафродитства М. Никифорової, пише про її операцію зі зміни статі. Але, на нашу думку, це нічим не підтвержене авторське судження. На еміграції М. Никифорова відвідувала анархістські та соціалістичні з'їзди, заводила корисні знайомства, зокрема із більшовиком Володимиром Антоновим-Овсієнком та анархістом Аполоном Кареліним. Ці зв'язки не раз стануть їй у пригоді під час конфліктів із більшовиками у 1918 році. В 1917 році М. Никифорова повернулася до Росії та долучилася до революційних процесів як анархістка.

Уперше М. Никифорова опинилася в центрі революційної боротьби в липні 1917 р. під час організації липневої антиурядової демонстрації. Ораторське мистецтво М. Никифорової завжди справляло значний ефект на чоловічі аудиторії. Під час першої російсько-української війни 1917 (грудень) – 1918 (червень) вона була союзницею російських більшовиків. Ця жінка зуміла організувати військовий підрозділ під назвою «Перший революційний батальйон по боротьбі з контрреволюцією» (до 500 чоловік). Цей чисельний та добре озброєний загін брав участь у встановленні советської влади в Харкові, Олександрівську, Єлисаветграді (Ковальчук, 2015; Митрофаненко, 2018).

М. Никифорова особисто брала участь у боях, кілька разів зазнавала поранень. Її хист командири пояснюють можливим навчанням у військовій школі в Парижі та ймовірною участю у складі Іноземного французького легіону на фронтах Першої світової війни, однак документального підтвердження цієї інформації не знайдено. Відзначимо, що в 1917–1918 рр. М. Никифорова була єдиною жінкою, яка очолювала такий потужний військовий підрозділ. Це знову стало підставою для чуток про її подвійну стать та приводом для «сальних», тобто непристойних, жартів з приводу її особистості (Антонов-Овсеєнко, 1928).

1919 рік виявився для Марусі не менш доленосним. За грабунки та експропріації більшовики віддали Никифорову під суд, а її загін роззброїли. Анархістка отримала порівняно легке покарання: далася взнаки заступництво впливових осіб. Її звільнили з-під варті з умовою не обіймати військові посади упродовж шести місяців з моменту вироку, тобто із січня 1919 р. М. Никифорова відправилася до Гуляйполя – резиденції Н. Махна, який на той момент був союзником більшовиків. Зі спогадів відомо, що Махно знав про рішення суду по її справі, тому доручив М. Никифоровій організацію роботи закладів освіти та милосердя на території Гуляйполя. Припускаємо, що навряд чи М. Никифорова була задоволена подібною посадою.

У червні 1919 р. стався цікавий епізод, пов'язаний із жіночими уподобаннями Марусі, як її почали називати у 1918 р. В. Антонов-Овсієнко – командувач Українським фронтом – згадував, як представники керівництва Червоної армії поцікавилися у Марусі, що входила до складу делегації анархістів, які зустрічали командирів РСЧА, чи правда, що вона конфісковувала жіночу білизну в крамницях Харкова? На що М. Никифорова відповіла, що мовляв, чіпляються до всяких дрібниць, не аналізуючи сутності справи. Однак факту інтересу до жіночої білизни не заперечила (Антонов-Овсеєнко, 1928).

Справами милосердя на території Гуляйполя жорстока анархістка Маруся Никифорова опікувалася недовго. Харизма «батька» Н. Махна, ефект його успіхів також не мали впливу на амбітну отаманшу. М. Никифорову не задовольняло другорядне становище, яке вона займала у його організації. Тому, на відміну від багатьох впливових чоловіків-анархістів, яких це влаштовувало, вона залишила Гуляйполе, зумівши випросити у Н. Махна кошти на організацію терактів, а ще частину відібрала у його ад'ютанта Чубенка (Верстюк, 1991: 110–11). Для організації терактів проти керівництва білих та червоних Никифорова створила три терористичні групи: по 20 осіб кожна. Вони отримали різні завдання: перша мала ліквідувати адмірала Колчака, друга – підірвати

приміщення Харківської НК та визволити полонених анархістів. Третя на чолі із самою М. Никифоровою планувала пробратися до Таганрога та знищити А. Денікіна. Кожна з груп зазнала невдачі та не змогла виконати поставленого завдання.

Відзначимо, що М. Никифорова не ухилялася від участі в операціях, до розробки яких була причетна. 29 липня 1919 р. її разом із чоловіком – польським анархістом Вітольдом Бжестоком було заарештовано білою контррозвідкою у Севастополі. Слідство у справі анархістки-терористки тривало цілий серпень. Суд визнав її винною в розстрілах офіцерів, мирних мешканців, агітації боротьби проти буржуазії та засудив до смертної кари. Разом з Марусею винним визнали її чоловіка. Його звинуватили у анархо-тероризмі та покриванні своєї дружини. Білогвардійські газети відзначили, що на суді жінка трималася зухвало, ображала суддів, а розплакалася лише перед розстрілом під час прощання з чоловіком. Вирок виконали наприкінці серпня 1919 р. Відзначимо факт шлюбу М. Никифорової як аргумент проти версії стосовно її гермафродитства. Дітей подружжя не мало (Митрофаненко, 2005: 150).

Життя М. Никифорової завжди супроводжувалося чутками та легендами. Вже після 1919 р. ім'я Марусі виринали у спогадах, газетних публікаціях, документах, про неї писали повісті, склали вірші, писали картини. З усних джерел відомо про своєрідний феномен «Марусь», який існував на теренах Центральної України та Полтавщини. Жінки, прикриваючись образом реальної М. Никифорової, грабували села, вимагаючи контрибуції (Улянич, 1994).

Після смерті М. Никифорової існували чутки, які заперечували цей факт. У 30-х рр. на території колишнього Єлисаветградського повіту, де 1918 р. діяли загони Марусі, було затримано та розстріляно жінку, якій не пощастило мати подібне ім'я та прізвище. Її також звали Марія Никифорова (Шепель, 2014: 166–172). За іншою версією анархістка не загинула, а була завербована НКВС та відправлена резидентом до Франції. У роки Другої світової війни ім'я Марусі потрапило до джерел 17-ої німецької армії, яка діяла в районі Черкас. За даними німецької розвідки ними було розстріляно партизанку Марусю, яка похвалялася тим, що наприкінці минулої війни, йдеться про Першу світову війну, у 1918 р. розстрілювала німців, які перебували в Україні у складі німецької армії (Митрофаненко: 2005: 151).

Образ Марусі викликав інтерес у поетів та письменників. Свідки її перебування в Єлисаветграді у своїх творах згадували про цю войовничу жінку, не позбавлену любові до дітей. Поет Мойсей Цетлін присвятив їй віршовані рядки, порівнявши із Жанною д'Арк, над якою майорів чорний стяг. У 1927 р. Ю. Яновський написав повість

«Байгород», присвячену боям єлисаветградців з анархістами М. Никифорової, а саму отаманшу назвав «опецькуватою повнокровоною самкою». Зазначимо, що збереглися й інші спогади, у яких Маруся згадується як вродлива та харизматична жінка, що викликала захоплення у своїх бійців та ревності в жінок. Майбутній поет Арсеній Тарковський із Єлисаветграда згадував, як Маруся пригостила його цукеркою та відпустила з-під варти в березні 1918 р. (Митрофаненко, 2018: 95–147; 196–198; Яновський, 2018: 28).

Головною засадою методики компаративістики є прийом порівняння, тому другий розділ наших гендерних студій стосуватиметься Галини (Агафії, Гандзі) Кузьменко – іншої відомої української анархістки.

3. Галина (Агафія, Гандзя) Кузьменко

Основним джерелом для аналізу біографії Галини Кузьменко стануть его-документи: автобіографія, щоденники, мемуари учасників махновського руху (Хмара, 2005, Белаш, 1993). Аналіз фактів з життя Галини Кузьменко детально опрацювали історики та краєзнавці, зокрема, Віктор Яланський та Лариса Верьовка (Яланський, Верьовка, 1999), Григорій Гусейнов (Гусейнов, 2007; 2017), Олександр Хмара (Хмара, 2005). Також ця особистість згадується в працях В. Верстюка (Верстюк, 1991), В. Волковинського (Волковинський, 1994), Ю. Митрофаненка (Митрофаненко, 2005; 2018). Згідно з даними з автобіографії Г. Кузьменко, яку іноді називали Агафією, вона народилася в Києві 1896 р. На початку ХХ ст. родина перебралася до Піщаного Броду Херсонської губернії Єлисаветградського повіту. У 1916 р. Г. Кузьменко закінчила Добровеличківську жіночу гімназію. Є згадки, що деякий час вона навіть перебувала в жіночому монастирі (Хмара, 2005: 5).

У 1917 р. Г. Кузьменко їде до Києва, аби продовжити навчання в університеті Святого Володимира. Натомість поринає в політичну діяльність, долучається до процесів Української революції. Працює в одному із секретаріатів Центральної Ради. Її переїзд до Гуляйполя у 1918 р. для роботи в Гуляйпільській гімназії можна пояснити не лише бажанням отримати роботу, а й зміною світоглядних позицій на користь анархізму, бо до цього вона підтримувала концепцію розбудови УНР. А Гуляйполе влітку 1918 р. завдяки особистості та зусиллям Н. Махна перетворювався не лише на український, але й на світовий центр анархізму.

Близьке знайомство Н. Махна та Г. Кузьменко відбулося за різними мнемонічними джерелами у 1918–1919 рр. Напевне, на лідера анархістів могла вплинути врода та активна громадська діяльність Г. Кузьменко, що займалася питаннями розвитку освіти на території Гуляйполя. За спогадами Г. Кузьменко була цікавою та привабливою

жінкою. Жіночу красу Галини відзначали багато з тих сучасників, котрим довелося її бачити в ту пору. «...Галина Андріївна була значно вищою за тогочасний жіночий зріст... Привертала увагу також високе чоло, правильні риси обличчя та особливо очі – темно-карі, що глибоко сиділи, з уважним та зосередженим поглядом» (Хмара, 2005: 27). Один із дослідників навіть зробив висновок, що Н. Махно міг закохатися та потрапити під вплив саме такої жінки (Хмара, 2005: 27). Проте, на нашу думку, перебільшувати вплив Г. Кузьменко на свого чоловіка не варто.

У червні 1919 р. про Г. Кузьменко згадували представники більшовицької делегації, які відвідували Гуляйполе. А в липні 1919 р., а не восени 1919 р., як пише Я. Грицак, наречені прибули до Піщаного Броду (Центральна Україна, Херсонська губернія), де мешкали батьки Галини Кузьменко, щоб зіграти весілля (Грицак, 2021: 252). Чому шлюб відбувся саме в липні 1919 р. у Піщаному Броді? Маємо декілька пояснень цього факту. У червні 1919 р. через зраду більшовиків махновці зазнали поразки від більшовиків у південно-східній Україні, не в останню чергу через зраду більшовиків, які не постачали анархістам обіцяної зброї та набоїв. Аби уникнути повного розгрому, Н. Махно відступив із частиною загонів до Центральної України. Влітку 1919 р. червоні, знесилені повстанцями Н. Григор'єва, слабко контролювали цей регіон. Сил для переслідувань рухливих махновців, що розчинилися в розлогих центральноукраїнських степах, у них не вистачало, а білогвардійців там і зовсім не було.

У Піщаному Броді мешкали батьки Г. Кузьменко, тож трапилася нагода для весілля, яке на основі усних джерел яскраво описав Григорій Джамалович Гусейнов у книзі «Піщаний Брід та його околиці» (Гусейнов, 2007). «До оригінального, але свідомого вибору донькою собі чоловіка батьки поставилися досить прохолодно», – такими словами Г. Гусейнов описав реакцію батьків нареченої на шлюб з лідером анархістів (Гусейнов, 2007: 153; 2017). Аби зворушити їх, анархіст-атеїст Н. Махно запропонував справити весілля за всіма канонами, погодившись навіть на вінчання в церкві, що не могло не розчулити майбутнього тестя. Для безпеки, адже весілля відбувалося неподалік від теренів, які контролювали червоні, махновці перерізали всі телеграфні дроти, нікого не випускали із села, виставивши потужну охорону.

Історія весілля обросла легендами: згадували, що дорогу від хати до церкви застеляли килимами (десятки кілометрів). Перед тим були мобілізовані всі місцеві «гуральні» – самогонні апарати. Столами для гостей, яких було чимало, слугували вириті траншеї: запрошені сиділи в них, а їжа стояла на землі. Точну кількість гостей, звісно, ніхто

не рахував, але розповідають, що їх були тисячі. Гриміли оркестри, грали гармоністи, танцювали. Для ефекту оркестр доповнювала стрілянина в повітря з кулеметів та рушниць. Краєзнавець Олександр Хмара писав, що на весіллі лунала пісня про «матінку» Галину та «батька» Махна: «Ура! Ура! Ура! Підемо ми на ворога, За матінку Галину, За батька Махна!» (Хмара, 2005: 28).

Шлюб з Махном завершився трагічно для батька Галини Кузьменко та кількох мешканців Піщаного Броду. Відгулявши весілля, Н. Махно з військом відступив до сусідніх Глодосів, а більшовики атакували Піщаний Брід. Керував операцією відомий комуніст Володимир Затонський. Помстою Н. Махну став розстріл його тестя Андрія Кузьменка. Перед розстрілом його замкнули в приміщенні гімназії, де раніше навчалася його донька. За легендою А. Кузьменко міг утекти, але відмовився від втечі, бо не вважав себе винним. Наступного дня його розстріляли.

Дізнавшись про це, махновці помстилися. Наступного дня Піщаний Брід було оточено, В. Затонському дивом вдалося уникнути полону та розстрілу. За спогадами подружки Г. Кузьменко Фені Гаєнко, з якою вона не раз ділила «комфорт» зимової махновської тачанки, Галина Кузьменко мстилася за батька, власноруч розстрілюючи червоноармійців у Піщаному Броді та на станції Помічна. Коментуючи ці події, Г. Гусейнов влучно зазначив: «У цьому поширеному варіанті протистояння багато непідтверджених подробиць, але якраз такою, динамічною з багатьма кривавими деталями, сумна історія й збереглася в людській пам'яті» (Гусейнов, 2007: 177).

У серпні–вересні 1919 р. на теренах Центральної України відбулася реорганізація махновського війська, яке з повстанського стало подібним до регулярного. Осінь 1919 р. стала добою перемог «Партизансько-повстанської української армії ім. Н. Махна». Вони отримали час для розбудови анархічної «Української Безвладної Трудової Федерації». Галина (Агафія) відіграла у цей період помітну роль у махновщині, входила до складу керівних органів цього руху. Саме під впливом Галини Андріївни організовувалися школи з українською мовою навчання, почав виходити часопис махновців «Шлях до волі» як українська версія російського «Пути к свободе». Анархіст Г. Тепер пізніше скаржився, що через дружину Махна на нього мали поганий вплив «українські націоналісти» (Митрофаненко, 2021). А В. Белаш згадував про її феміністичні погляди (Белаш, 1993).

Цікавою, але суперечливою є згадка холоднорця Ю. Горліса-Горського про використання махновцями жовто-блакитних прапорів, пошитих Галиною Кузьменко, яку він на український манер назвав Гандзею. У його автобіографічному романі

«Холодний Яр» знаходимо згадку про зустріч холодноряців із махновцями в лютому 1921 р.: «Перед полуднем почали прибувати в Рівне махновські відділи. Приглядаємося. Кіннота – хвацькі хлопці на добрих конях, сотні тачанок з кулеметами, гармати – по восьмеро конів-зміїв тягнуть кожну. Прапори чорні й жовто-блакитні. Національні прапори ніби Махнова дружина Гандзя Кузьменко – свідомо українка – сама для відділів пошила. На них вишито напис: «Хай живе селянська революція!», а на чорному «Да здоровствує анархія, смерть узурпаторам!». Чорт розбере, що за програма! Багато махновців одягнені у широкі козацькі шаровари, співають українських пісень!» (Горліс-Горський, 2006: 302–303).

Так, дружина Махна – вчителька української мови Гуляйпільської гімназії, діяч «Просвіти», сприяла українізації його руху, але її вплив на свого чоловіка в цьому питанні не варто перебільшувати. Повністю українізувати махновський рух Галина, звісно, була неспроможна. Та і сам Н. Махно, свідомий анархіст-інтернаціоналіст, який завжди вважав УНР політичним противником, навряд чи дозволив би використання жовто-блакитних прапорів у своєму війську. Та й за своїми переконаннями Г. Кузьменко більше була анархісткою, ніж націоналісткою. Тому цей факт зі спогадів Ю. Горліса-Горського ставимо під сумнів.

Події 1920 р. описані Г. Кузьменко на сторінках свого щоденника. Вони свідчать про складний побут та умови життя дружини лідера українських анархістів. Однак жалю на свою долю ми в ньому не спостерігаємо, а лише опис боїв та окремі цікаві епізоди з історії махновського руху взимку-навесні 1920 р. (Хмара, 2005: 94–110).

У 1921 р. Г. Кузьменко разом зі своїм чоловіком та рештками колись грізної армії махновців подалися на еміграцію. За кордоном у Нестора та Галини народилася донька Олена. Складний емігрантський побут став можливою причиною їхнього розлучення. Після Другої світової війни

дружина та донька Махна, який помер 1934 р., були заарештовані та відправлені до таборів. Якщо для арешту Г. Кузьменко був привід: вона була членкинею махновського руху ворожого для ССРСР, то донька Олена Міхненко стала звичайною жертвою тоталітарного советського режиму.

4. Висновки

Біографії М. Никифорової та Г. Кузьменко пов'язані з історією анархістського руху в Україні революційної доби 1917–1921 рр. Обидві мали селянське походження, здобули непогану освіти, володіли ораторськими здібностями та організаторським хистом, мали вплив на чоловіків. Компаративний аналіз біографій цих персоналій дозволив визначити різницю в поглядах цих жінок та їхній вплив на течію українського анархізму. Кожна з них свого часу мала вплив на Н. Махна, одного з найбільш авторитетних анархістів в історії цього руху. Якщо М. Никифорова намагалася вплинути на військову тактику майбутнього керівника РПАУ (махновців) у 1918–1919 рр., то Г. Кузьменко – на світоглядні засади махновського руху, намагаючись його українізувати. Варто відзначити, що якщо перша спроба не мала жодного успіху, що спричинило розрив М. Никифорової з Н. Махном у червні 1919 р., то спроби Г. Кузьменко частково були реалізовані.

Однак якщо діяльність Г. Кузьменко в анархістському русі була пов'язана виключно з махновщиною, то М. Никифорова у 1917–1919 рр. очолювала окремий напрям анархістського руху, пов'язаний зі створенням військових підрозділів: «1-го революційного батальйону по боротьбі з контрреволюцією» та анархо-терористичних дружин.

Під час дослідження біографій анархісток було спростовано низку міфів та фейків, пов'язаних з цими колоритними непересічними особистостями. Зокрема, автор ставить під сумнів поширений публіцистами, журналістами та окремими істориками факт гермафродитства М. Никифорової (Лиман, Чоп, 2018: 177–180).

Література:

1. Антонов-Овсєенко. Записки о гражданской войне. В 4 Т. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgiin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FM> (дата звернення: 18.01.2023).
2. Белаш В., Белаш А. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. Киев : РВЦ «Проза», 1993. 642 с.
3. Босько В. Маруся Никифорова встановлювала Радянську владу в Єлисаветграді. *Народне слово*. 1993. 28 січня.
4. Бокій Н., Брайтченко О., Куценко Л. До джерел історії рідного краю : навчальний посібник. Кіровоград, 1994. 192 с.
5. Верстюк В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ : Наукова думка, 1992. 368 с.
6. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. Київ : Перлікт Продакшн, 1994. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001096> (дата звернення: 18.01.2023).
7. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2006. 432 с.
8. Грицак Я. Подолати минуле: Глобальна історія України. Київ : Портал, 2021. 432 с.

9. Гусейнов Г. Піщаний Брід та його околиці. Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2007.
10. Гусейнов Г. Принцеси революції. Київ : Ярославів вал, 2017. 392 с.
11. Державний архів Кіровоградської області (ДАКіро). Ф. П. – 5909, оп. 1, спр. 34.
12. Ковальчук М. Битва двох революцій: Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією. 1917–1918 рр. Т. 1. Київ : Видавничий дім «Стилос», 2015. 607 с.
13. Котляр Ю. Жінки Півдня у селянських повстаннях першої третини ХХ ст. URL: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FKotliar_Yurii%2FZhinky_Pivdnia_Ukrainy_u_selianskykh_povstanniakh_pershoi_tretyny_XX_st.pdf (дата звернення: 18.01.2023).
14. Лиман І., Чоп В. Махновські повстанці Північного Приазов'я (1918–1921 рр.). Запоріжжя : Дике поле, 2018. 436 с.
15. Махно Н. Воспоминания. В 3 кн. Кн. 3. Киев : Изд-во «Украина», 1993. 185 с.
16. Митрофаненко Ю. Катеринославське чи Єлисаветградське повстання 1918 року? Географічний казус книги В. Антонова-Овсеєнко «Записки про громадянську війну на Україні». *Південний архів (історичні науки)*. 2021. № 34. С. 34–38. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-34-6> (дата звернення: 18.01.2023).
17. Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918–1919 рр. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2016. 228 с.
18. Митрофаненко Ю. Нестор Махно та Марія Никифорова: порівняльний аналіз. *Наукові записки. Збірник*. Київ : ШПЕНД, 2005. С. 135–154.
19. Митрофаненко Ю. «Наполеон українських степів». Як Махно з холодноряцями зустрічався і що з того вийшло. URL: https://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/napoleon-ukrajinskih-stepiv-yak-mahno-z-holodnoyarivcyami-zustrivsyu-i-shcho-z-togo-viyshlo-26022021-417101 (дата звернення: 18.01.2023).
20. Митрофаненко Ю. Єлисаветградське народне повстання 1918 року – історична основа повісті Юрія Яновського «Байгород». *Тасмниці Байгорода Юрія Яновського*. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. С. 95–147.
21. Постолатій В. Марія Никифорова – людина та отаманша: факти і міфи. *За волю і долю України (Наш край у 1917–1920 роках)* : матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. Кіровоград : ПП «Поліграф-Терція», 2002. С. 86–93.
22. Тасмниці «Байгорода» Юрія Яновського. / упор Б. Стасюк. Кропивницький : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2018. С. 147–163.
23. Улянич В. Отаманша Маруся. *Голос України*. 1994. 26 березня.
24. Хмара О. Галина Кузьменко – дружина і соратниця батька Махна. Нарис-дослідження. Черкаси : Відлуння-Плюс, 2005. 192 с.
25. Чоп В. Маруся Никифорова. Запорожжя : «Тандем-У», 1998. 86 с.
26. Шепель Ф. Для нас Маруся – не просто Марія. *Ніхто не хотів помирати, або Репресований Єлисавет-Зінов'євськ-Кірово-Кіровоград*. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 390 с.
27. Яланський В., Верьовка Г. Нестор і Галина: розповідають фотокартки. Київ–Гуляйполе, 1999. 544 с.

References:

1. Antonov-Ovseenko, V. (1928). Zapysky o hrazhdanskoj vojne [Notes on the Civil War]. Retrieved from: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgiin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FM> (Last accessed: 18.01.2023) [in Russian].
2. Belash, A., Belash, V. (1993). Dorohy Nestora Makhno. Ystorycheskoe povestvovanye [The roads of Nestor Makhno. Historical narrative]. Kyev: RVTS “Proza”. 642 s. [in Russian].
3. Bosko, V. (1993). Marusya Nykyforova vstanovlyovala Radyans'ku vladu v Yelysavethradi [Marusya Nikiforova established Soviet power in Yelisavetgrad]. *Narodne slovo*. 28 sichnya [in Ukrainian].
4. Boki, N., Braychenko, O., Kutsenko, L. (1994). Do dzherel istoriyi ridnoho kraju: navchal'nyy posibnyk [To the sources of the history of the native land: Tutorial]. Kirovohrad. 192 s. [in Ukrainian].
5. Verstyuk, V. (1992). Makhnovshchyna. Selyans'kyu povstans'kyu rukh na Ukrayini (1918–1921) [Makhnovshchyna. Peasant insurgent movement in Ukraine (1918–1921)]. Kyiv: Naukova dumka. 368 s. [in Ukrainian].
6. Volkovyns'kyu, V. (1994). Nestor Makhno: lehendy i real'nist' [Nestor Makhno: legends and reality]. Kyiv: Perlikt Prodakshn. Retrieved from: <http://resource.history.org.ua/item/0001096> (Last accessed: 18.01.2023).
7. Horlis-Hors'kyu, Y. (2006). Kholodnyy Yar [Kholodny Yar]. Drohobych: Vydavnycha firma “Vidrodzhennya” 432 s. [in Ukrainian].
8. Hrytsak, Y. (2021). Podolaty mynule: Hlobal'na istoriya Ukrayiny [Overcoming the past: Global history of Ukraine]. Kyiv: Portal, 2021. 432 s.
9. Huseynov, H. (2007). Pishchanyy Brid ta yoho okolytsi [Pishchanyy Brid and its surroundings]. Dnipropetrovs'k: Art-Pres, 491 s.

10. Huseynov, H. (2017). Pryntsesy revolyutsiyi [Princesses of the revolution]. Kyiv: Yaroslaviv val, 2017. 392 s.
11. Derzhavnyy arkhiv Kirovohrads'koyi oblasti (DAKiro). F. P. – 5909, op. 1, spr. 34 [in Ukrainian].
12. Koval'chuk, M. (2015). Bytva dvokh revolyutsiy: Persha viyna Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky z Radyans'koyu Rosiyeyu. 1917–1918 rr. [The Battle of Two Revolutions: The First War of the Ukrainian People's Republic with Soviet Russia. 1917–1918]. T. 1. Kyiv: Vydavnychyy dim “Stylos”, 607 s. [in Ukrainian].
13. Kotlyar, Yu. (2021). Zhinky Pivdnia u selyans'kykh povstannyakh pershoi tretyny XX st. [Women of the South in the Peasant Uprisings of the First Third of the 20th Century]. Retrieved from: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FKotliar_Yurii%2FZhinky_Pivdnia_Ukrainy_u_selianskykh_povstanniakh_pershoi_tretyny_XX_st.pdf (Last accessed: 18.01.2023) [in Ukrainian].
14. Lyman, I., Chop, V. (2018). Makhnov'ski povstantsi Pivnichnoho Pryazov'ya (1918–1921 rr.) [Makhnov rebels of the Northern Azov region (1918–1921)]. Zaporizhzhya: Dyke pole. 436 s. [in Ukrainian].
15. Makhno, N. (1993). Spohady [Memories]. U 3-kh kn. Kn. 3. Kyiv: Vydavnytstvo “Ukrayina”, 1993. 185 s.
16. Mytrofanenko, Yu. (2021). Katerynoslavs'ke chy Yelysavethrads'ke povstannya 1918 roku? Heohrafichnyy kazus knygy V. Antonova-Ovseenko “Zapysky pro hromadyans'ku viynu na Ukrayini” [Katerinoslav or Yelysavetgrad Uprising of 1918? Geographical case study of V. Antonov-Ovseenko's book “Notes on the Civil War in Ukraine”]. Pivdenyy arkhiv (istorychni nauky). 2021. № 34. S. 34–38. Retrieved from: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-34-6> (Last accessed: 18.01.2023) [in Ukrainian].
17. Mytrofanenko, Yu. (2016). Ukrayins'ka otamanshchyna 1918–1919 rr. [Ukrainian Otamanshchyna 1918–1919]. Kropyvnyts'ky: Imeks-LTD, 2016. 228 s. [in Ukrainian].
18. Mytrofanenko, Yu. (2005). Nestor Makhno ta Mariya Nykyforova: porivnyal'nyy analiz [Nestor Makhno and Maria Nikiforova: comparative analysis]. Naukovi zapysky. Zbirnyk. Kyiv: IPIEND. S. 135–154 [in Ukrainian].
19. Mytrofanenko, Yu. (2021) “Napoleon ukrayins'kykh stepiv”. Yak Makhno z kholodnoyartsyamy zustrichavsya i shcho z toho vyyshlo [“Napoleon of the Ukrainian steppes”. How Makhno met with the Cold War activists and what came of it]. Retrieved from: https://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/napoleon-ukrajinskih-stepiv-yak-mahno-z-holodnoyaryvcyami-zustrivsya-i-shcho-z-togo-viyshlo-26022021-417101 (Last accessed: 18.01.2023) [in Ukrainian].
20. Mytrofanenko, Yu. (2018). The Elisavetgrad People's Uprising of 1918 – the historical basis of Yury Yanovsky “Bayhorod”. *Tayemnytsi Bayhoroda Yuriya Yanovs'koho*. / upor B. Stasyuk. Kropyvnytsky: TOV “Imeks-LTD”. P. 95–147.
21. Postolatiy, V. (2002). Mariya Nykyforova – lyudyna ta otamansha: fakty i mify [Maria Nikiforova – a person and chieftain: facts and myths]. Materialy oblasnoyi naukovo-praktychnoyi istoryko-krayeznavchoyi konferentsiyi “Za volyu i dolyu Ukrayiny (Nash kray u 1917–1920 rokakh). Kirovohrad: PP “Polihraf-Tertsya”. S. 86–93.
22. Tayemnytsi “Bayhoroda” Yuriya Yanovs'koho (2018). [Secrets of Baigorod Yuriy Yanovskiy]. / upor B. Stasyuk. Kropyvnytsky: TOV “Imeks-LTD”.
23. Ulyanych, V. (1994). Otamansha Marusya [Otamansha Marusya]. *Holos Ukrayiny*. 1994. 26 bereznya [in Ukrainian].
24. Khmara, O. (2005). Halyna Kuz'menko – druzhyna y soratnytsya bat'ka Makhna. Narys-doslidzhennya [Halyna Kuzmenko – wife and associate of bat'ka Makhno]. Cherkasy: Vidlunnya-Plyus. 192 s. [in Ukrainian].
25. Chop, V. (1998). Marusya Nykyforova. Zaporozhzhye: “Tandem-U” 86 s. [in Ukrainian].
26. Shepel, F. (2014). Dlya nas Marusya – ne prosto Mariya. Nikhto ne khotiv pomyraty, abo represovanyy Yelysavet-Zinov'yevs'k-Kirovo-Kirovohrad [For us, Marusya is not just Maria]. Kirovohrad: Imex-LTD. 390 s. [in Ukrainian].
27. Yalanskyi V., Veryevka, G. (1999). Nestor i Halyna: rozpovidayut fotokartky [Nestor and Halyna: tell the story of photo cards]. Kyiv–Hulyaypole, 544 s. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 19.01.2023
The article was received 19 January 2023